

ПРАВА ЛЮДИНИ, ДЕРЖАВА, СУСПІЛЬСТВО

14. *Болотіна Н. Б.* Трудове право України: підруч. [для студ. вищ. навч. закл.] / Н. Б. Болотіна, Г. І. Чанишева. – К.: Знання, 2000. – 564 с.

15. *Божко В. М.* Розмежування змісту термінів «заробітна плата» і «оплата праці» на основі аналізу наукових праць XXI століття / В. М. Божко // Вісник Запорізького національного університету. – 2010. – № 4. – С. 50–56.

16. *Карташкин В. А.* Международные акты о правах человека : Сборник документов / В. А. Карташкин, Е. А. Лукашева. – М. : НОРМА-ИНФРА-М, 1999. – 784 с.

17. *Меморандум про взаєморозуміння між Міністерством соціальної політики України, всеукраїнськими об'єднаннями профспілок та всеукраїнськими об'єднаннями організацій роботодавців та Міжнародною організацією праці щодо Програми гідної праці на 2012–2015 роки* [Електронний ресурс] // Веб-портал Міжнародної Організації Праці. – Режим доступу : <http://www.ilo.org.ua/DecentWork/Documents/Forms/default.aspx>

О. І. Антонюк

доцент кафедри цивільного права і процесу
Донецького національного університету,
канд. юрид. наук, доцент

УМОВИ ПРАВОМІРНОГО ВТРУЧАННЯ У ПРАВО ВЛАСНОСТІ В ІНТЕРЕСАХ СУСПІЛЬСТВА, ПОРУШЕННЯ ЯКИХ ПОРОДЖУЄ ПРАВО НА ЗАХИСТ

Ключові слова: суспільний інтерес, право власності, втручання, захист права, пропорційність.

Неприпустимість позбавлення права власності, крім випадків, встановлених Конституцією України та законом, є однією з загальних засад цивільного законодавства (ст. 3 Цивільного кодексу України – далі ЦК України) та конституційних основ правового господарського порядку в Україні (ч. 2 ст. 5 Господарського кодексу України – далі ГК України).

Незважаючи на те, що право власності традиційно визначається як абсолютне право, воно дедалі більше підкоряється «соціальним (суспільним) функціям». Як зауважував професор І. О. Покровський, ми повинні твердо пам'ятати, що права будь-якого індивіда обмежені інтересами суспільства [1, с. 311]. Загальний баланс інтересів у суспільстві може зумовити втрату окремої вимоги проти волі особи, але заради зміцнення її прав як члена суспільства [2, с. 132].

Ця ідея була використана Європейським судом з прав людини (далі – ЄСПЛ) у формуванні правового стандарту захисту права власності, що вклю-

чає загальне правило про можливість втручання держави в повноваження власника [3, с. 12]. Українське право також сприйняло теорію соціальної функції власності, служіння права, разом із задоволенням приватного інтересу, суспільному благу [4, с. 211].

Відповідно до статті 1 Протоколу № 1 Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод (далі – Протокол) позбавлення власності можливе в *інтересах суспільства* і на умовах, передбачених законом і загальними принципами міжнародного права. Держава має право вводити закони для контролю за користуванням майном відповідно до *загальних інтересів* або для забезпечення сплати податків, зборів і штрафів.

Зміст статті 1 Протоколу свідчить про те, що права у сфері власності можуть бути обмежені державою за певних умов (рішення ЄСПЛ у справах «James and Others v. the United Kingdom» [5], «The Holy Monasteries v. Greece» [6]). Порухення цих умов породжує право на захист.

Як зауважує Верховний Суд України, при вирішенні питання про можливість позбавлення особи власності має бути дотримано справедливої рівноваги між *інтересами суспільства* та *правами власника* [7].

ЄСПЛ сформулював такі критерії допустимості втручання держави у право власності: 1) обумовленість суспільним (загальним) інтересом; 2) відповідність закону; 3) справедливий баланс приватних і публічних (суспільних, загальних) інтересів, що полягає у пропорційності використаних засобів і досягнутих цілей [8].

Отже, відповідність закону є не єдиною умовою правомірності втручання, адже втручання має відповідати суспільному інтересу та здійснюватися з дотриманням справедливого балансу приватних і публічних інтересів. З метою встановлення відповідності передбачених у національному законодавстві підстав позбавлення права власності цим умовам необхідно визначити зміст останніх.

Аналіз наукової літератури свідчить про те, що в основному досліджуються питання способів, форм і загальних підстав цивільно-правового захисту прав власності. Окремі питання захисту права власності ЄСПЛ досліджували, зокрема, В. Рум'янцева [9] та А. А. Яковлев [3]. Питання припинення права власності державою, у тому числі з огляду на суспільний інтерес, були предметом досліджень А. Баранюка [10] та Д. Дудника [11]. Водночас втручання держави у право власності за відсутності суспільного інтересу як підстава виникнення права на захист окремо не досліджувалося.

ПРАВА ЛЮДИНИ, ДЕРЖАВА, СУСПІЛЬСТВО

Метою цієї статті є визначення умов правомірного втручання держави у право власності в інтересах суспільства, порушення яких породжує право на захист.

Статтею 41 Конституції України і ч. ч. 2, 3 статті 321 ЦК України передбачається допустимість примусового відчуження об'єктів права приватної власності як виняток з мотивів суспільної необхідності відповідно до закону за умови повного відшкодування вартості.

Випадки допустимого позбавлення права власності передбачені, зокрема, у ЦК України (ст. ст. 348, 350–354, 365, 366), ГК України (ст. 240), Земельному кодексі України (ст. ст. 143–148), Лісовому кодексі (ст. 108), Кримінальному кодексі України (ст. 59), Кодексі України про адміністративні правопорушення (ст. ст. 28, 29), законах України «Про авторське право і суміжні права» (ч. 4 ст. 52), «Про охорону культурної спадщини» (ст. 21), «Про режим іноземного інвестування» (ст. 9), «Про передачу, примусове відчуження або вилучення майна в умовах правового режиму воєнного чи надзвичайного стану», «Про відчуження земельних ділянок, інших об'єктів нерухомого майна, що на них розміщені, які перебувають у приватній власності, для суспільних потреб чи з мотивів суспільної необхідності» (далі – Закон про відчуження земельних ділянок).

Позбавлення права власності з огляду на суспільні потреби належить до законного обов'язку власника відступити свою власність, коли цього вимагає публічний інтерес [10, с. 28]. Виходячи з соціальних обов'язків, особа може бути позбавлена права власності актами відповідного органу про: а) націоналізацію; б) реквізицію; в) викуп земельної ділянки і нерухомого майна, що на ній знаходиться, у зв'язку з суспільною необхідністю; г) вилучення майна, що не може належати власникові на праві власності. Експропріація є загальною назвою для позбавлення права власності з мотивів суспільної необхідності [10, с. 29, 31].

А. З. Баранюк запропонував поділяти підстави позбавлення права приватної власності на: 1) позбавлення з вимог суспільної необхідності; 2) позбавлення за вчинення власником правопорушення; 3) позбавлення у разі доцільності присудження майна однієї особи іншій [10, с. 7].

Зміст статті 1 Протоколу базується на уявленні про наявність у цій сфері широких можливостей розсуду держави, яка може враховувати різні обставини: особливості економічної системи, традиції, наявні ресурси, політичну доцільність тощо [3, с. 13]. Завдяки безпосередній обізнаності у потребах суспільства національні органи мають певну свободу розсуду, оскільки вони

першими виявляють проблеми, що можуть виправдовувати позбавлення власності в інтересах суспільства, та знаходять засоби для їх вирішення (рішення ЄСПЛ у справах «Handyside v. the United Kingdom» [12], «James and Others v. the United Kingdom» [5]). Створена Конвенцією система захисту покладає саме на національні органи влади обов'язок визначальної оцінки щодо існування проблеми суспільного значення, яка виправдовує як заходи позбавлення права власності, так і необхідність запровадження заходів щодо усунення несправедливості [7].

У справі «James and Others v. the United Kingdom» [5] ЄСПЛ зауважує, що поняття «інтереси суспільства» широке за своєю природою, і означає *заходи з експропріації, вжиті на виконання політики, спрямованої на зміцнення соціальної справедливості*. Заволодіння майном з метою впровадження соціальної, економічної чи іншої політики, яку передбачає закон, може відповідати суспільним інтересам, навіть якщо суспільство в цілому безпосередньо не користується і не володіє цим майном. Законодавець володіє значною свободою розсуду для проведення економічної і соціальної політики, тому суд поважає судження законодавця про те, що є «інтересами суспільства», за винятком, коли *такі судження очевидно не мають розумного обґрунтування* (рішення у справі «Sporrong and Lonnroth v. Sweden» [13]).

Суспільний інтерес, наприклад, наявний у разі примусового вилучення суми прихованого прибутку чи несплаченого податку, незаконно добутої деревини, контрафактних примірників творів, фонограм, відеограм чи програм мовлення, що були виготовлені або розповсюджені з порушенням авторського права і (або) суміжних прав, засобів обходу технічних засобів захисту, знаряддя вчинення або об'єкту адміністративного правопорушення.

Разом з цим, національне законодавство передбачає примусове припинення права власності не лише з огляду на суспільну необхідність чи як покарання, але й в інтересах приватних осіб (наприклад, ст. 365 ЦК).

ЄСПЛ зауважує, що примусова передача права власності від однієї приватної особи до іншої також може відповідати законній меті в інтересах суспільства, якщо здійснюється у межах політики укріплення соціальної справедливості (наприклад, у рішенні по справі «James and Others v. the United Kingdom» [5] щодо закону про право викупу нерухомості орендарями за умови довготривалої оренди за цінами, нижчими за ринкові).

ЄСПЛ зазначив, що у таких сферах, як житлова, що відіграє центральну роль у забезпеченні добробуту й економічної політики в сучасному суспільстві, він поважатиме законодавчі рішення, якщо вони відповідають загальним

ПРАВА ЛЮДИНИ, ДЕРЖАВА, СУСПІЛЬСТВО

інтересам і ґрунтуються на чітко сформульованому розумному вмотивуванні (рішення у справах «Immobiliare Saffi» v. Italy» [14], «Mellacher and others v. Austria» [15], «Chassagnou and Others v. France» [16]).

Втручання держави у мирне володіння майном має відбуватися з дотриманням *справедливого балансу між потребами суспільного інтересу та вимогами захисту фундаментальних прав приватної особи*, що також залежить від законності та недовільності втручання (рішення ЄСПЛ у справі «Iatridis v. Greece» [17]).

Отже, з одного боку втручання має обумовлюватися необхідністю забезпечення суспільного інтересу, а з іншого – бути пропорційним.

Схожа конструкція, наприклад, закладена у ст. 29 Закону України «Про інформацію» щодо допустимого поширення інформації з обмеженим доступом, якщо вона є суспільно необхідною, тобто є предметом суспільного інтересу (свідчить про загрозу державному суверенітету, територіальній цілісності України; забезпечує реалізацію конституційних прав, свобод і обов'язків; свідчить про можливість порушення прав людини, введення громадськості в оману, шкідливі екологічні та інші негативні наслідки діянь фізичних або юридичних осіб тощо), і право громадськості знати цю інформацію переважає потенційну шкоду від її поширення.

У рішенні ЄСПЛ у справі «Трегубенко проти України» зазначено, що позбавлення майна може бути виправданим лише у випадку, якщо буде показаний «інтерес суспільства» та «умови, передбачені законом». Будь-яке втручання у право власності обов'язково повинно відповідати принципу пропорційності. «Справедливий баланс» має бути дотриманий між вимогами загального інтересу суспільства та вимогами захисту основних прав людини. Необхідний баланс не буде дотриманий, якщо особа несе «індивідуальний і надмірний тягар» [18].

Одним з критеріїв правомірності втручання є неможливість задовольнити суспільні інтереси без відповідного втручання.

У рішенні по справі «Sporrong and Lonroth v. Sweden» [13] ЄСПЛ зазначив, що рішення про відчуження власності може прийматись, коли *суспільна мета не може бути досягнута в інший спосіб*.

Якщо ж задоволення суспільних інтересів неможливе без втручання у право власності, то втручання має бути співмірним (пропорційним).

Суспільний інтерес як підстава вилучення майна державою може обумовлювати виплату не повної компенсації вартості речі. ЄСПЛ зауважує, що стаття 1 Протоколу не гарантує права на повну компенсацію за будь-яких об-

ставин. Законні цілі в інтересах суспільства, що переслідуються під час проведення економічної реформи чи заходів щодо досягнення більшої соціальної справедливості, можуть обґрунтовувати відшкодування в менших розмірах, ніж повна ринкова вартість (рішення у справах «James and Others v. the United Kingdom 5», «The Holy Monasteries v. Greece» [6]).

Оцінку дотримання обох критеріїв правомірності втручання у право власності можна проілюструвати на прикладі рішення у справі «Ісмаїлов проти Росії», у якому ЄСПЛ зауважив, що держави мають законний інтерес і обов'язок вживати заходи щодо виявлення та відстеження руху коштів через їхні кордони, що можуть використовуватися при відмиванні грошей, торгівлі наркотиками, фінансуванні тероризму чи організованої злочинності, ухилення від сплати податків чи інших тяжких фінансових злочинів. Декларування товарів, що переміщуються через митний кордон, запобігає неконтрольованому ввезенню чи вивезенню готівки, тому конфіскація її у випадку недекларування під час проходження митного контролю є частиною регуляторного механізму, який відповідає загальним інтересам суспільства.

Разом з цим, ЄСПЛ зазначає, що для того, щоб втручання вважалось пропорційним, воно має відповідати тяжкості цього правопорушення (внесення відомостей до митної декларації), а не тяжкості будь-якого правопорушення, яке можна припустити (відмивання грошей або ухилення від сплати податків), що не було доведене. Сума, конфіскована у заявника, була отримана ним від продажу квартири матері та була для нього значною. Заявник не ухилився від сплати мита та інших зборів і не завдав державі іншої шкоди. Отже, метою конфіскації було покарання. Однак у цій справі заявник вже зазнав покарання за контрабанду у вигляді позбавлення волі з відстроченням виконання вироку та випробувальним строком [19].

У разі примусового відчуження земельних ділянок ЄСПЛ визначає такі вимоги щодо наявності інтересів суспільства: 1) блага від такого відчуження перевищують витрати на нього; 2) цінність нового використання ділянки є вищою за існуючу; 3) ціль відчуження є важливою; 4) цілі відчуження можна задовольнити виключно за рахунок визначеної земельної ділянки [20, с. 31].

Відповідно до національного законодавства (ч. 4 ст. 4 Закону про відчуження земельних ділянок) викуп земельних ділянок для суспільних потреб, примусове відчуження земельних ділянок з мотивів суспільної необхідності здійснюються як виняток у разі, якщо розміщення визначених у законі об'єктів: 1) можливе виключно на ділянках, що відчужуються; 2) на інших ділянках

ПРАВА ЛЮДИНИ, ДЕРЖАВА, СУСПІЛЬСТВО

заподіє значних збитків або спричинить негативні екологічні наслідки територіальній громаді, суспільству або державі в цілому.

Отже, вимоги загального інтересу суспільства мають справедливо врівноважуватися з вимогами захисту основних прав особи [13]. При цьому мова йде у тому числі й про розумний і співрозмірний зв'язок між використаними засобами втручання та поставленою метою [13; 16; 21].

Крім того, якщо на кону стоїть питання загального інтересу, державним органам слід діяти своєчасно, належним чином і максимально послідовно. Виходячи з наведеного, ЄСПЛ у справі «Sovtransavto Holding v. Ukraine» [22] констатував, що спосіб, в який проводився та закінчився судовий розгляд справ, як і ситуація непевності, якої зазнав заявник, порушили «справедливу рівновагу» між вимогами суспільного інтересу та потребою захищати право заявника на майно. Як наслідок, держава не забезпечила виконання свого зобов'язання гарантувати заявнику ефективне користування своїм правом власності. ЄСПЛ у рішенні по справі «Immobiliare Saffi» v. Italy» [14] визнав порушенням відстрочення у виконанні судових наказів про виселення впродовж шести років, що поклало надмірний тягар на заявника та порушило рівновагу між захистом права власності і вимогами загальних інтересів.

На підставі викладеного, можна зробити такі висновки:

1. Умовами допустимого втручання держави у право на майно є: обумовленість суспільним інтересом, дотримання справедливого балансу між використаними засобами та метою втручання, законність втручання. Порушення критерію легітимності мети втручання та пропорційності, навіть за законодавчого закріплення підстави втручання, породжує право на захист.

Ці два критерії будуть дотримані у разі: 1) виключної необхідності, тобто коли без відповідного втручання неможливе задоволення суспільного інтересу; 2) ефективності, тобто в результаті його здійснення досягається задоволення суспільного інтересу; 3) співмірності, тобто здійснення найменш обтяжливими для прав і свобод заінтересованої особи заходами втручання та у достатньому для задоволення суспільного інтересу обсязі.

2. Втручання, обумовлене інтересами суспільства, означає заходи з позбавлення або обмеження прав на майно для досягнення економічно, політично, соціально та технологічно значимих для суспільства цілей. Примусова передача права власності від однієї приватної особи до іншої може відповідати законній меті, якщо здійснюється у межах політики укріплення соціальної справедливості.

3. *Формулювання загальної засади цивільного законодавства щодо неприпустимості позбавлення права власності, викладене у п. 2 ч. 1 ст. 3 ЦК України (містить лише вимогу щодо законності позбавлення права власності), доцільно доповнити положенням щодо допустимості такого позбавлення виключно в інтересах суспільства та за умови дотримання справедливого балансу між суспільними інтересами та інтересами власника.*

Зроблені висновки можуть бути використані у подальших дослідженнях підстав цивільно-правового захисту права власності, а також у процесі удосконалення нормативного регулювання втручання у право власності.

1. *Покровский И. А.* Основные проблемы гражданского права / И. А. Покровский. – М.: Статут, 1998. – 353 с.

2. *Дождев Д. В.* Римское частное право / Д. В. Дождев. – М.: НОРМА-Инфра, 1999. – 784 с.

3. *Яковлев А. А.* Міжнародно-правове співробітництво у захисті права власності в системі Ради Європи: автореф. дис... канд. юрид. наук: 12.00.11 / А. А. Яковлев; Нац. юрид. акад. України ім. Я. Мудрого. – Х., 2009. – 20 с.

4. *Малай М. О.* Обмеження у суспільних інтересах, що виявляються у правах на чужі речі / М. О. Малай // Право і безпека. – 2012. – № 5 (47). – С. 211–213.

5. *Рішення Європейського суду з прав людини у справі «Джеймс та інші проти Сполученого Королівства» від 21 лютого 1986 р.* [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/980_180/print1451921907681441

6. *Решение Европейского суда по правам человека по делу «Святые Монастыри против Греции» от 9 декабря 1994 г.* [Электронный ресурс] – Режим доступа: http://european-court.ru/uploads/ECHR_The_Holy_Monasteries_v_Greece_09_12_1994.pdf

7. *Постанова Верховного Суду України від 18 вересня 2013 р. у справі № 6-92цс13* [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.reyestr.court.gov.ua/>

8. *Рішення Європейського суду у справі «Брумареску проти Румунії» від 28 листопада 1999 р.* [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://eurocourt.in.ua/Article.asp?AIIdx=307>

9. *Рум'янцева В.* Захист власності фізичних та юридичних осіб в Європейському суді з прав людини / В. Рум'янцева // Право України. – 2004. – № 5. – С. 38–40 [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://www.ur.com.ua/article/article15.html>

10. *Баранюк А. З.* Позбавлення права приватної власності: Дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03 / А. З. Баранюк // Львівський нац. ун-т ім. І. Франка. – Львів: 2007. – 220 с.

11. *Дудник Д. В.* Розвиток цивільно-правового інституту відчуження земельних ділянок для суспільних потреб чи з мотивів суспільної необхідності / Д. В. Дудник // Право і суспільство. – 2014. – № 6–1. – С. 87–93.

12. *Решение Европейского суда по правам человека по делу «Хендисайд против Соединенного Королевства» от 7 декабря 1976 г.* [Электронный ресурс] – Режим доступа: http://european-court.ru/uploads/ECHR_Handyside_v_the_United_Kingdom_07_12_1976.pdf

ПРАВА ЛЮДИНИ, ДЕРЖАВА, СУСПІЛЬСТВО

13. *Решение Европейского суда по правам человека по делу «Спорронг и Лоннрот против Швеции» от 23 сентября 1982 г.* [Электронный ресурс] – Режим доступа: <http://www.echr.ru/documents/doc/2461434/2461434.htm>

14. *Решение Европейского суда по правам человека «Иммуobiliаре Саффи» против Италии» от 28 июля 1999 г.* [Электронный ресурс] – Режим доступа: <http://old.ourcourt.ru/practice/feder17/pr17316.htm>

15. *Case of Mellacherand Others v. Austria 19 December 1989* [Electronresource] – Access: <http://www.fairhuurvoorverhuurders.nl/files/evrm/mellacher-versus-austria.pdf>

16. *Рішення Європейського суду з прав людини у справі «Шассанью та інші проти Франції» 29 квітня 1999 р.* [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/980_375

17. *Case of Iatridis v. Greece 25 March 1999* [Electronresource] – Access: <http://www.javierleon-diaz.com/property/iatridis.pdf>

18. *Рішення Європейського суду з прав людини у справі «Трегубенко проти України» від 2 листопада 2004 р.* [Електронний ресурс] // Офіційний веб-портал Верховної Ради України. – Режим доступу: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/980_355.

19. *Решение Европейского суда по правам человека по делу «Исмаилов против России» от 8 сентября 2014 г.* [Электронный ресурс] – Режим доступа: <http://www.scourt.gov.ua/clients/vs.nsf/Zadf2d0e52f68d76c2256c080037bac97e55cb25c1936b72c225767a0033a7db?OpenDocument>

20. *Мірошніченко А.* Сфера допустимого застосування права примусового відчуження земельних ділянок в Україні / А. Мірошніченко, А. Шаіпов // Вісник Київського нац. ун-ту ім. Т. Шевченка. Юридичні науки. – 2011. – Вип. 86. – С. 30–32.

21. *Решение Европейского суда по правам человека по делу «АО «Прессос Компания Навьера» и другие против Бельгии» от 20 ноября 1995 г.* [Электронный ресурс] – Режим доступа: http://european-court.ru/uploads/ECHR_Pressos_Compania_Naviera_S_A_and_Others_v_Belgium_20_11_1995.pdf

22. *Рішення Європейського суду з прав людини у справі «Совтрансавто-Холдинг» проти України» від 25 липня 2002 р.* // Офіційний вісник України. – 2003. – № 44. – Ст. 2344.